

БРОНЗОВА ЧАША З КАХОВСЬКОГО ВОДОСХОВИЩА

М. В. Єльников

Запорізький національний університет

elnikov.mv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8102-1345>

І. М. Кривко

Запорізький національний університет

kirenn@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5694-4017>

Ключові слова: Каховське водосховище; бронзова магічна чаша; городище Великі Кучугури; «чаші отрути», зображення людей і тварин, арабський напис; Близький Схід; Сирія; Єгипет.

У статті розглядається культурно-хронологічна належність бронзової чаші, випадково виявленої 1966 р. на зруйнованих Каховським водосховищем ділянках городища Великі Кучугури часів Золотої Орди. Виріб має арабські написи, зображення людей і тварин. Захисні магічні формули, що посилювалися віршами сур Корану, активізувалися за допомогою речовини (води, олії, молока), яку наливали в посуд. Вважалося, що чаші допомагали лікувати певні хвороби та укуси отруйних тварин.

Більшість відомих бронзових магічних чаш не виходять за межі XII–XIV ст. При близькості аналогій чашу з городища Великі Кучугури можна датувати серединою – другою половиною XIV ст., що відповідає часу існування золотоординського міста. Місцем її виробництва, можливо, є Сирія чи Єгипет.

BRONZE BOWL FROM THE KAKHOVKA RESERVOIR

M. V. Yelnykov

Zaporizhzhia National University

I. M. Kryvko

Zaporizhzhia National University

Keywords: Kakhovka reservoir; bronze magic bowl; hillfort of Velyki Kuchugury; «poison cups»; images of people and animals; Arabic inscription; Middle East; Syria; Egypt.

The article examines the cultural and chronological attribution of the bronze bowl discovered in 1966 in the areas of the Golden Horde-era hillfort of Velyki Kuchugury destroyed by the Kakhovka reservoir. The bronze piece with silver inlay has Arabic inscriptions, images of people and animals. Protective magical formulas, reinforced by verses from the Quran, were activated with the help of a substance (water, oil, milk) that was poured into the vessel. It was believed that the bowls helped to cure certain diseases and bites of poisonous animals. It is for this feature that some researchers have called them «poison bowls». «Absorption» of magical formulas and images with the help of liquid has been used in religious practice since the times of ancient Egypt, pre-Christian and pre-Islamic traditions of the Judeo-Aramaic population of the Middle East. Between the 7th and 10th centuries, this healing method became widespread among the Muslims of the region, eventually resulting in the production of metal magic bowls in Syria and Egypt from the 12th century. It is assumed that they were created for pilgrims, and the healing and therapeutic qualities could be transmitted through an intermediary.

In the late 14th and early 15th centuries, depictions of people and animals were banned and only resumed in the early 17th century, mainly in Iran and India. This gives reason to consider early magic bowls as purely Arabic. The dates of most of the known Arabic magic bowls, including the «poison bowls», do not go beyond the 12th–14th centuries. Dating of these types of objects

in museums in Europe, Egypt, and Canada proves the correctness of these conclusions. Given the closeness of the analogies, the bowl from the Velyki Kuchugury hillfort can be dated to the middle – second half of the 14th century, which corresponds to the time of the existence of the Golden Horde city. This is the only find known to us from this archaeological site. The publication of the bowl from the funds of the Khortytsia National Reserve proves that its place of production is probably Syria or Egypt.

Постановка проблеми. Наочним прикладом торговельних контактів країн Заходу і Сходу за часів Золотої Орди стала виставка у 2021 р. в рамках міжнародного проєкту «Південні морські ворота Східної Європи: (не)забутий спадок портових міст на Півдні України XIII–XV ст.» Серед експонатів на ній було представлено й бронзову чашу з Нижнього Подніпров'я¹, яка є унікальною не лише для зазначеного регіону, а й для територій, що входили до складу Золотої Орди. Введення до наукового обігу магічної чаші із золотоординського городища Великі Кучугури є актуальним з огляду на обмеженість цієї категорії матеріалів та певною мірою дозволяє торкатися питання про культурні і торговельні контакти населення Нижнього Подніпров'я з країнами Леванту в зазначений період.

Стаціонарні роботи на території городища, відомого з XVI ст. в писемних джерелах як Курцемаль або Мамаїв Сарай, проводилися у 1953 р. під керівництвом В. Й. Довженка². В умовах будівництва Каховської ГЕС і подальшого затоплення Великого Лугу ці дослідження мали превентивний характер. У 1977–1981 рр. співробітниками Запорізького обласного краєзнавчого музею на незатоплених ділянках городища було проведено незначні за обсягом роботи³. Частина випадкових знахідок з розмитих ділянок пам'ятки потрапила до музеїв м. Запоріжжя, серед яких була й бронзова чаша⁴.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Бронзова, з інкрустацією сріблом чаша зберіга-

ється у фондах Національного заповідника «Хортиця» (інв. № 1294/М-678). У науковій літературі подібні вироби віднесено до категорії арабських магічних⁵, магічних⁶, магічно-лікувальних⁷ або медично-магічних⁸, а також талісманічних⁹. Вона була викуплена у 1972 р. і датована XIII–XIV ст., зображення на ній трактовані як вісім тварин, між якими йшли написи східними літерами. Місце і час знахідки, а також її походження і призначення не було вказано.

Зіставлення чаші з єдиною опублікованою фотографією (зовнішній бік) з науково-популярного журналу «Спортсмен-подводник» за 1979 р.¹⁰ доводить, що вона була випадково знайдена у 1966 р. на ділянці розмитого водами Каховського водосховища городища Великі Кучугури часів Золотої Орди¹¹. Автор статті, завдяки якому й була викуплена для музею ця знахідка, також подає її опис і параметри: «...сферичної форми, діаметром 138 міліметрів та висотою 35 міліметрів. З зовнішньої та внутрішньої сторін чаша вкрита написами арабською мовою. На внутрішньому боці інкрустацією сріблом зображені символи сузір'їв Скорпіона, Змії та інші»¹². Призначення чаші, характер

⁵ Canaan T. Arabic Magic Bowls. *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1936. Vol. XVI. P. 79.

⁶ Wiet M. G. Catalogue Гиппал du Musée Arabe du Caire : Objets en Cuivre. Le Caire : Imprimerie de l'institut Francais d'Archéologie Orientale, 1932. P. 52–55.

⁷ Flood F. B. Bodies and Becoming: Mimesis, Mediation and the Ingestion of the Sacred in Christianity and Islam. *Sensational Religion : Sensory Cultures in Material Practice*. New Haven : Yale University Press, 2014. P. 477.

⁸ Savage-Smith E. Magic-Medicinal Bowls. *Science, Tools & Magic (The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art)*. 1997. Vol. XII. Pt. 1. P. 72; Медные и бронзовые (латунные) изделия Ирана второй половины XIV – середины XVIII века: каталог коллекции / А. А. Иванов; Государственный Эрмитаж. Санкт-Петербург : Издательство Государственного Эрмитажа, 2014. С. 14.

⁹ Ittig A. A Talismanic Bowl. *Annales islamologiques*. 1982. No. 18. P. 79.

¹⁰ Шаповалов Г. Днепровская Атлантида. *Спортсмен-подводник*. 1979. № 56. С. 43.

¹¹ Ельников М. В. Изделия из металла городища Большие Кучугуры (подъемный материал 1950–1970-х гг.). *Stratum Plus*. 2021. № 5. С. 381.

¹² Шаповалов Г. Днепровская Атлантида. *Спортсмен-подвод-*

¹ У «Софії Київській» презентували виставку, присвячену морським портам Східної Європи: є експонати з Італії. *Київ24News*, 9 липня, 2021. URL: <https://kyiv24.news/news/u-sofiyi-kyuivskij-prezentuvaly-vystavku-prysvyachenumorskym-portam-shidnoyi-yevropy-ye-eksponaty-z-italiyi> (дата звернення: 24.09.2025).

² Довженко В. Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1961. Т. X. С. 175–193.

³ Ельников М. В. Золотоординські міста Нижнього Подніпров'я і Північно-Західного Приазов'я. *Наукові записки. Серія: Історичні науки. Вип. 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. С. 92.

⁴ Ельников М. В. Изделия из металла городища Большие Кучугуры (подъемный материал 1950–1970-х гг.). *Stratum Plus*. 2021. № 5. С. 380–381.

зображень (знаки Зодіаку?) і місце її виготовлення залишилися поза увагою.

Метою статті є встановлення місця і часу знахідки магічної чаші, з'ясування місця походження і часу її виготовлення, призначення та інтерпретація антропоморфних і зооморфних зображень за аналогічними виробами. Переклад арабських написів на виробі лишаємо на розсуд фахівців, які мають відповідні навички і кваліфікацію. Для вирішення питань культурно-хронологічного аналізу знахідки з городища Великі Кучугури важливими є ґрунтовні праці закордонних авторів – Т. Канаана¹³, Г. Віта¹⁴ і Ф. Б. Флада¹⁵. За матеріалами відомих на 20–30-ті рр. XX ст. колекцій з Палестини і Сирії, музеїв Каїру, Ватикану й Лувру дослідниками було здійснено систематизацію та аналіз написів (лікувальних текстів і сур Корану), знаків (літер і цифр), зображень людських фігур та отруйних тварин на магічних чашах. Сучасний американський орієнталіст Ф. Б. Флад докладно розглядає час появи магічно-лікувальних чаш у єгипетському і сирійському регіонах, їхнє призначення в мусульманських релігійних практиках.

Застосування в роботі методів аналогії і порівняння при дослідженні типологічно близьких магічних чаш із колекцій музеїв Берліна, Парижа, Торонто, Каїру дало змогу виділити як схожий декор, хронологічну близькість, так і певні відмінності цієї категорії виробів.

Виклад основного матеріалу. Декор внутрішньої поверхні чаші складався з гравірованих арабських написів, виконаних почерком «насах», зображень людей і тварин (серед останніх – птах, павукоподібний і рептилія), відокремлених вузькими стрічками на дві смуги. У першій орнаментальній смузі, сформованій з двох вузьких стрічок, що утворюють вісім медальйонів-картушів вигравіровано чотири зображення. Перше з яких – бюст чоловіка з піднятими вгору руками (в позі моління?), над головою якого відокремлене зображення ящірки. Зображення другої людської фігури ототожнюється з жінкою, що сидить зі схрещеними ногами по-східному, з частково позначеною правою ступнею. Її ліва рука піднята над головою.

нук. 1979. № 56. С. 41.

¹³ Canaan T. Tâsit er-Radjfeh (fear-cup). *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1923. Vol. III.

¹⁴ Wiet M. G. *Catalogue Général du Musée Arabe du Caire : Objets en Cuivre*. Le Caire : Imprimerie de l'institut Francais d'Archéologie Orientale, 1932.

¹⁵ Flood F. B. *Bodies and Becoming: Mimesis, Mediation and the Ingestion of the Sacred in Christianity and Islam. Sensational Religion : Sensory Cultures in Material Practice*. New Haven : Yale University Press, 2014.

На належність до жіночої фігури вказує, імовірно, схематично показане довге волосся. Третя людська фігура (жіноча) схожа за декором з попередньою, за винятком рук і позначених двох ступень. Також у першій орнаментальній смузі серед людських фігур містився округлий медальйон зі стилізованим зображенням сови. Чотири овальні медальйони-картуші першої орнаментальної щільно заповнені арабським текстом. Декор другої смуги складався з чотирьох овальних медальйонів-картушів, утворених двома переплетеними вузькими стрічками. У медальйони вписані зображення тварин: змії, собаки або коня, скорпіона, а також лева чи собаки. У центрі, на дні, у коло вписана подвійна (із внутрішнім контуром) восьмикутна зірка. У центрі – горизонтальний арабський напис, відокремлений подвійними лініями. Зверху та знизу від нього по обох боках розташовано по три рядки написів з арабським текстом.

На зовнішньому боці немає зображень людей і тварин. Нижче краю в широкій горизонтальній смузі, відокремленій із двох боків тонкими поглибленими лініями, по колу йшов великий арабський напис, виконаний почерком «насах». Нижче широка орнаментальна стрічка відокремлена від смуги з написом горизонтальною лінією, закрученою по колу у шість мигдалеподібних медальйонів. Весь простір медальйонів заповнений насічками у вигляді арабських цифр – одиниць, сімок і вісімок. Усічений округлий простір між шістьма округлими завитками заповнений арабським текстом на шести-семи рядках, а невеликий простір неправильної трикутної форми – імітацією (арабески) арабських написів. На дні зовнішньої частини, у центрі, у шестикутну зірку неправильної форми (що утворена мигдалеподібними завитками) поміщений великий арабський напис, обмежений горизонтальними лініями. Вільний простір із двох боків заповнений арабським написом по три рядки.

Під час пошуку аналогій головна увага приділялася схожості декору, територіальній і хронологічній близькості. Меншою мірою це стосувалося металу, з якого був виготовлений артефакт. Близькою «кучугурському» екземпляру за оформленням є магічна чаша (як синонім зазначається також як медична або лікувальна: *Medizinschale*) з колекції Берлінського етнологічного музею (інв. № I B 3224). Вона виготовлена з латуні, датується XIV ст.¹⁶.

У короткому описі на сторінці онлайн-бази

¹⁶ *Zauberschale. Staatliche Museen zu Berlin. Preußischer Kulturbesitz. Sammlungen Online*. URL : <https://recherche.smb.museum/detail/185071> (accessed September 23, 2025).

колекції музею зазначено, що на внутрішньому боці графічні символи вказують на недуги, від яких ця спеціальна чаша може захистити тавилікувати. Зокрема, зазначається, що людські фігури вказують на головний біль, біль у животі та пологи. Ящірка приховує як небезпеку, так і зцілення (ліки) від укусів комах і хвороб очей. Скорпіон, змія, лев, сова і собака являють собою небезпеку, яку несуть укуси цих тварин. Зображення цих тварин сприяє відлякуванню їхніх живих моделей, а зображені симптоми призначені для боротьби з хворобою¹⁷. Перекладу арабських написів немає.

Єдине фото напівпрофілю (де частково простежується декор її внутрішньої частини) з онлайн-бази музею (не дає змоги повністю зіставити цей екземпляр з «кучугурським»). При схожості, на внутрішньому боці «берлінської» чаші побудова композиції в її першій орнаментальній смузі дещо відрізняється: немає овальних медальйонів, а арабський текст розділений вертикальними лініями; зображення сови розміщене у другій орнаментальній смузі, на її місці розміщений скорпіон.

Зазначається, що чаша була подарована Берлінському музею 1904 р. колекціонером Віллі Рікмером-Рікмерсом (1873–1965) і походила із Західного Туркестану (Бухари). Відомо, що на приватні кошти фонду В. Рікмера-Рікмерса з 1902 р. фінансувалося зібрання Берлінського музею. Бухарська колекція мецената була зібрана в 1895–1896 рр. під час його мандрівки до Туркестану в торгових справах¹⁸. Однак вважати регіоном виготовлення чаші за місцем її купівлі (Узбекистан) немає підстав.

Найближчі аналогії виробу з Великих Кучугур має магічно-лікувальна чаша зі знаками Зодіаку з колекції музею Лувру в Парижі (інв. № MAO 425), декор і написи якої дуже близькі знахідці з городища Великі Кучугури. Чаша з відділу ісламського мистецтва виготовлена з латуні, подарована музею в 1964 р. колекціонером Раулем Кюріелем, датується XIII–XIV ст. В оновленому 2024 р. тексті онлайн-сторінки артефакту місцем виготовлення визначена Сирія¹⁹. В описі чаші з Лувру основна увага приділена арабським написам, виконаним

почерком «насх» на внутрішньому і зовнішньому її боках. У центрі переплетіння зовнішньої частини (в шестикутній зірці) дев'ять рядків напису, де зазначено, що він скопійований зі скарбу аль-Мамуна. Для посилення легітимності зображень вказано, що чаша створена на благо мусульман за домовленістю з імамами та правовірними халіфами. Щодо її використання зазначається, що укушений або його представник мав налити в чашу воду, олію або молоко і зцілитися «з дозволу Бога». Щодо порівняння центральних написів у шестикутній зірці на дні зовнішнього боку, то напис із городища Великі Кучугури значно відрізняється.

Арабський напис на внутрішньому боці «благословенної чаші» вказує, що вона бореться зі всіма отрутами, які були зібрані і випробувані за наказом халіфа аль-Мамуна. Вона призначалася при укусах змій і скорпіонів, лихоманці, пологах, для збільшення материнського молока, від скажених собак, задухи, кольків, мігрені, при стріляючих болях, лихоманці печінки і селезінки, паралічі ротової порожнини, при втраті крові (...дизентерія) та інших недугах. Повторюється, як і на зовнішньому боці використання чаші: укушений або його представник мав випити з неї і зцілитися «з дозволу Бога»²⁰.

У чотирьох картушах внутрішнього боку вигравірувані вірші (аяти) сур Корану – 2: 69 (Вони сказали: «Попроси свого Господа, щоб Він пояснив нам, якої вона має бути масті!») Муса відповів: «Він каже: корова має бути рудою, світлого відтінку. Колір її тішить того, хто погляне на неї!»); 20: 18–21 (Той відповів: «Це – моя палиця. Я спираюся на неї, збиваю листя для своїх овець, і для іншого вона годиться»). Аллаг сказав: «Кинь її, Мусо!». Він кинув її, і палиця обернулася на змію та швидко поповзла! Аллаг сказав: «Візьми її та не бійся! Вона стане тим, чим була»); 41: 10 (Він поставив над нею міцні гори, благословив її та розподілив засоби для прожиття – за чотири повних дні, для тих, хто цього потребує!); 94: 5–6 (Бо ж, воістину, після труднощів настає полегшення! Воістину, після труднощів настає полегшення!)²¹. Аяти посилювали віру в силу зцілення за посередництва «слова» Корану. Напис на дні внутрішньої частини, вписаний у восьмикутну зірку, дуже близький (аналогічний) тексту на чаші з городища Великі

¹⁷ Zauberschale. *Staatliche Museen zu Berlin. Preußischer Kulturbesitz. Sammlungen Online*. URL : <https://recherche.smb.museum/detail/185071> (accessed September 23, 2025).

¹⁸ Лаумулин М. Т. История Казахстана и Центральной Азии в мировой ориенталистике (к 550-летию Казахского ханства). Астана : КИСИ, 2015. С. 204.

¹⁹ Coupelle magique de pharmacie aux signes du zodiaque. *Louvre Collection*, 25.01.2024. URL : <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010320115> (accessed September 22, 2025).

²⁰ Coupelle magique de pharmacie aux signes du zodiaque. *Louvre Collection*, 25.01.2024. URL : <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010320115> (accessed September 22, 2025).

²¹ Коран. Переклад смислів українською мовою / переклад Михайла Якубовича. Дніпро : Середняк Т. К., 2016. С. 14, 231, 359, 466.

Кучугури. Ймовірно, що «кучугурська» знахідка є подібною до виробів, один з яких представлений у музеї Лувру в Парижі.

Опису зображень людей, тварин і знаків Зодіаку на виробі з музею Лувру немає, однак це компенсується за рахунок значної кількості фотографій деталей чаші. Зокрема, зіставлення оформлення першої і другої орнаментальних смуг внутрішніх частин доводить, що «кучугурський» екземпляр близький декору (за винятком знаків Зодіаку) чаші з музею Лувру. Існують і деякі розбіжності: на виробі з городища Великі Кучугури немає частини дрібних деталей, частина фігур повернута вліво або, навпаки, вправо. У жіночої фігури з Лувру чітко простежується немовля на руках, а на виробі з Великих Кучугур ця деталь не фіксується. Немає або спрощена також частина «магічних» чисел.

На обкладинці брошури 2019 р., присвяченій циклу лекцій і доповідей з мистецтва ісламу в залах музею Лувру в Парижі американського історика-орієнталіста Фінбарра Баррі Флада, розміщена фотографія цієї магічно-лікувальної чаші. Місцем можливого виготовлення вказано Аравію, Єгипет або Сирію. На думку дослідника, такі чаші створювалися для паломників, які відвідували Мекку. Вказано, що вони допомагали лікувати певні хвороби або укуси шкідливих (отруйних) тварин. Їхня сила активувалася за допомогою рідини, яку наливали в них і випивали²².

Докладно призначення і час появи магічно-лікувальних чаш Ф. Б. Флад розглядає у своїй статті за 2014 р. Автор зазначає давність релігійних практик, зокрема в дохристиянський і доісламський періоди, починаючи з Давнього Єгипту, для яких було характерне «вживання рідини, наповненої харизмою первинних або вторинних реліквій, з апотропейною, профілактичною та терапевтичною метою»²³. Для прикладу наведемо аналіз 12 глиняних єврейсько-арамейських чаш для заклинання в роботі Хаггаї Місгава²⁴, де є зображення людських фігур і магічного-лікувальні та релігійні тексти. Ця традиція в наступний період простежується в мусульманському світі Близького Сходу VII–X ст.

²² La Chaire du Louvre avec Finbarr Barry Flood. Technologies de dévotion dans les Arts de l'Islam : pèlerins, reliques, copies. Cycle de conférences du 26 septembre au 14 octobre 2019. Musée du Louvre, 2019. P. 9, 15.

²³ Flood F. B. Bodies and Becoming: Mimesis, Mediation and the Ingestion of the Sacred in Christianity and Islam. *Sensational Religion: Sensory Cultures in Material Practice*. New Haven: Yale University Press, 2014. P. 461–462.

²⁴ Misgav H. Jewish-Aramaic Incantation Bowls. *ADCA Reports (1), Finds Gone Astray. ADCA Confiscated Items*. Jerusalem: The Antiquities Department of the Civil Administration, 2018. P. 53–72.

Зокрема, Ф. Б. Флад наводить зображення людини-скорпіона при вході до Великої мечеті Хімса (Хомса) на півночі Сирії. Глина з його відбитками захищала дім від скорпіонів і рептилій, а розчинена у воді і випита, як вважалося, лікувала укуси. Також автор зазначає, що, відповідно до деяких хадисів, скорпіони і рептилії належать до числа загроз, проти яких дозволено застосовувати амулети. Багато з них мали зображення змії, скорпіонів і птахів, які мали не тільки лікувати, а й відлякувати їх²⁵.

Серед мусульманських релігійних практик, як зазначає Ф. Б. Флад, як зцілення і милість вважалося вживання рідини (води, молока, олії), «настояної» на тексті Корану²⁶. З цією метою спочатку використовували папір або керамічний посуд, але з XII ст. для цього почали застосовувати латунні і бронзові чаші. Дослідник досить обережно вказує на можливість появи чаш у більш ранній період, зокрема в XI ст. Спочатку вони з'явилися в Єгипті та Сирії, а згодом поширилися в Ірані та Індії. На них були написи з Корану, які пізніше були поєднані з вузлами, літерами і магічними квадратами, що призначалися для використання науки букв (ілім аль-хуруф). Застосування Корану, а саме проголошення тексту і його «вживання» за допомогою речовини, лише посилювало магічно-лікувальні якості напою. Контакт або навіть відлуння слів, сказаних на поверхні рідини, мали достатню силу, щоб її благословення могли бути передані довіреною особою – расулом (посланцем), якому призначалося випити з цієї чаші замість хворого. Тобто сила слів передавалася навіть на відстані. Ф. Б. Флад зазначає, що деякі з найбільш ранніх магічно-лікувальних чаш мали зображення і тексти, у яких вказано на їхнє використання як із профілактичною, так і з терапевтичною метою. Зокрема, проти кольків у животі і застуди, для полегшення болю при пологах або проти отрути рептилій і комах та павукоподібних, як-от скорпіони, чаклунства або пристріту, метеоризму, кровотечі або укусів скажених собак. Зв'язок між поганим оком та укусами отруйних комах і рептилій знаходить відображення в кількох хадисах, які дозволяють використання захисних заходів проти обох²⁷.

²⁵ Flood F. B. Bodies and Becoming: Mimesis, Mediation and the Ingestion of the Sacred in Christianity and Islam. *Sensational Religion: Sensory Cultures in Material Practice*. New Haven: Yale University Press, 2014. P. 466–468, fig. 29.2.

²⁶ Flood F. B. Bodies and Becoming: Mimesis, Mediation and the Ingestion of the Sacred in Christianity and Islam. *Sensational Religion: Sensory Cultures in Material Practice*. New Haven: Yale University Press, 2014. P. 468–475.

²⁷ Flood F. B. Bodies and Becoming: Mimesis, Mediation and the

Магічно-лікувальні чаші, що поєднують у собі текст і зображення, перебували на перетині різних сфер ефективної практики. Зокрема, одна з них – текстова традиція, що сконцентрована на Корані, – була достатньо канонічною, щоб стати підставою для обговорення серед ранніх ісламських правників. Друга сфера пов'язана з більш теологічно неоднозначними традиціями зображень і текстів, які мають давню історію використання у Східному Середземномор'ї та на Близькому Сході.

Французький сходознавець, провідний фахівець з ісламського мистецтва ХХ ст. Гастон Віт (1887–1971) здійснив у 1932 р. опис у каталозі Арабського музею Каїру 41 магічної чаші, більшість із яких датовано ним ХІІ–ХІV ст. Частина з них походила з приватних колекцій, інші зберігалися в музеях Ватикану, Борджіа (Боргезе) в Італії, Лувру та абатства Сент-Женев'єв у Франції. Деякі з магічних чаш, виготовлені в Мецці (як зазначено на чашах), датуються 1184–1185 рр. Лише п'ять з них зберігалися в Арабському музеї Каїру. Серед них одна наймолодша з підписом майстра Ібрахіма 956 р. х. (1549 р.), однак вона позбавлена формул зцілення. Дослідник скептично ставився до датування ранніх з них ХІ ст., зазначаючи, що вони не є автентичними, а особи, яким вони присвячені, не жили в зазначений період або зовсім не відомі. Частина з них відтворена (копії) з більш ранніх екземплярів²⁸.

Більшість чаш, як зазначив французький сходознавець, мали арабські написи почерком «насах» із призначенням застосування від укусів змій, скорпіонів, скажених собак, при пологах, для збільшення молока в годувальниці. Окрім цього, на виробі зазначається, що вони сприяють зціленню від лихоманки, кольків, мігрені, застосовуються при задусі, ураженнях печінки, паралічі порожнини рота, дизентерії, захищають від лихого ока, отрути, епілепсії, болів у коліні та спині, також застосовуються для зняття закляття, проти рептилій, сильної активності (збудженості) дітей, для зупинки кровотечі, при укусах оси, для знищення ящірок, проти передчасних пологів, для повернення на свій бік емірів і султанів, для примирення ворогів, проти чуми, геморою, головного болю, комах. Цей список іноді доповнювався деякими нещасними випадками, зокрема для захисту від

Ingestion of the Sacred in Christianity and Islam. *Sensational Religion: Sensory Cultures in Material Practice*. New Haven: Yale University Press, 2014. P. 477.

²⁸ Wiet M. G. Catalogue Général du Musée Arabe du Caire: Objets en Cuivre. Le Caire: Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1932. P. 52–56, 94–101, 121, 150–156, 164–272, pl. LX–LXIII.

крадіжки, пожежі, грабежу та корабельної аварії. Написи також вказують, що для «дієвості» чаші пацієнту достатньо випити з неї, імовірно тричі, все що було під рукою: воду, олію або молоко. Можна було послати когось випити замість пацієнта. Також у деяких випадках треба було підвісити чашу на пацієнта або розташувати її біля голови, помазати хворого рідиною (з чаші). За деяких обставин рідину слід було пити невеликими ковтками, вимити нею обличчя або тіло, дихати окуреною водою із шафраном²⁹.

Палестинський дослідник Тауфік Канаан (1882–1964) також неодноразово звертався до аналізу арабських магічних чаш, які він поділяв на дві категорії. У 1923 р. він проаналізував 25 «чаш страху» (tâsit er-radjfeh або fear-cup), особливостю яких було пласке дно з вигнутою всередину центральною частиною³⁰. Серед більшості написів, які виокремлював Т. Канаан, були вірші (аяти) сур з Корану, зокрема 2: 250 (І коли вони з'явилися перед Джалютом та його військами, то сказали: «Господи наш! Зішли терпіння для нас і ствердь поступ наш! Допоможи нам проти люду невірничого!»); 37: 1–7 (Клянуся вишикуваними в лави, які наполегливо підганяють і читають нагадування! Воістину, ваш Бог – Єдиний! Господь небес, землі й того, що між ними, Господь сходів! Воістину, Ми прикрасили нижнє небо красою зірок і захищаємо його від усякого бунтівного шайтана); 84: 1–4 (Коли небо розірветься, і слухатиметься Господа свого як слід, і коли земля розтягнеться, і виверне з себе те, що в ній є, та й спорожніє...); 1 (Ім'я Аллага Милостивого, Милосердного! Хвала Аллагу, Господу світів! Милостивому, Милосердному! Царю Судного Дня! Лише Тобі ми поклоняємося і лише в Тебе просимо допомоги, веди нас шляхом прямим, шляхом тих, кого Ти наділив благами, а не тих, хто під гнівом Твоїм, і не тих, хто заблукав!); 113 (Скажи: «Шукаю захисту в Господа світанкової зорі від зла Його творинь, і від зла темряви, коли вона настає, і від зла чарівниць, що дмухають на вузли, і від зла заздрісника, коли він заздрить») і 114 (Скажи: «Шукаю захисту в Господа людей, Володаря людей, Бога людей, від зла спокусника зникаючого, який зваблює серця людей, від зла джіннів і людей»)³¹. Останні дві є благаннями про

²⁹ Wiet M. G. Catalogue Général du Musée Arabe du Caire: Objets en Cuivre. Le Caire: Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1932. P. 52–58.

³⁰ Canaan T. Tâsit er-Radjfeh (fear-cup). *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1923. Vol. III. P. 123.

³¹ Коран. Переклад смислів українською мовою / переклад Михайла Якубовича. Дніпро: Середняк Т. К., 2016. С. 7, 35, 333–334, 457, 476.

допомогу, решта – на честь Бога (Аллага Милостивого, Милосердного!). Аят 250 сури 2 (аль-Барака) мав особливу силу в лікуванні хвороб³².

Крім сур з Корану, дослідник зазначав на чашах вже знайомі написи зцілення від усіх недуг і отрут, серед яких зустрічаємо, окрім укусів змії і скорпіона, ще й захист від впертого коня³³. 3-поміж зображень тварин на внутрішній частині чаші з городища Великі Кучугури собака дуже нагадує коня. Зустрічається шестикутна зірка, яка вважається магічною печаткою царя Соломона. Крім того, на окремих «чашах страху» є знаки Зодіаку та отруйні тварини в картушах, проміжки між якими заповнені віршами з Корану. Серед отруйних тварин найчастіше зустрічаються змія або скорпіон³⁴. Щодо зображень людських фігур, то Т. Канаан фіксував їх лише на двох із 25 магічних «чаш страху».

Число арабських магічних чаш, розглянутих Т. Канааном у роботі 1936 р., подвоїлося. Більшість із них походили з Палестини, частина – із Сирії. Змінилася класифікація чаш: додався ще один їхній тип. Серед проаналізованих 58 екземплярів до «чаш страху» було додано ще 13 (25 розглянуто в 1923 р.). Другу категорію становили «чаші отрути» (poison cups), до яких зараховано 12 одиниць. Зазначалося, що вироби цього типу є давніми і більше не виготовляються. Ще 8 екземплярів класифікувалися як тарілки, які мали більший діаметр, ніж «чаші страху», і були неглибокі³⁵.

3-поміж гравірованих деталей на виробках Т. Канаан виокремлював написи, знаки і фігури. Серед написів головними є частини Корану, де дослідник зазначає найбільш значущі вірші (аяти) сур, які іноді повторюються. Також є заклинання (звернення і молитви) та окремі слова, спрямовані як до родини Мухаммада, так і до окремих імамів³⁶. Дослідник зазначав, що аяти Корану нейтралізували отруту тварин і вони не могли заподіяти людині шкоди: внутрішня сила написів проникала у воду та оберігала того, хто пив її³⁷.

До фігур палестинський дослідник зараховував зображення знаків Зодіаку (серед яких розгля-

дав і планети), людей і тварин. Сонце, за його визначенням, представлено на чашах у вигляді восьми- або багатокутної зірки³⁸. Тож, можливо, на дні внутрішньої частини виробу з городища Великі Кучугури також зображено стилізований символ Сонця. Людські фігури, за Т. Канааном, є лише на старих виробках, а нові магічні чаші позбавлені зображень як знаків Зодіаку, так і людей. Дослідник зазначав, що іноді голова зображена схематично у вигляді простого квадрата, без позначень рота, носа чи очей. Фігури деяких людей перебувають у положенні «навпочіпки» (сидячи зі схрещеними ногами), одна чи обидві руки підняті вгору, традиція зображення яких походить від арамейських магічних чаш³⁹. Єдине, чого не помітив автор, – зображення немовляти на руках деяких із наведених ним у таблиці сидячих фігур. Остання деталь, як вказано вище, фіксується на магічній чаші з Лувру.

Фігури тварин, за Т. Канааном, зустрічаються зазвичай лише на «чашах отрути» і тільки як виняток – на «чашах страху» і магічних тарілках. Найчастіше зображено лева, змію, скорпіона і двох драконів, що борються між собою. Дослідник вбачав у першій фігурі саме лева, зазначаючи трактування іншими авторами цієї тварини як собаки. На його думку, таке зображення більш характерне для лева, зокрема такі деталі, як закручений вгору хвіст і густа шерсть навколо шиї. Він погоджувався, що деякі фігури більше схожі на собаку (з характерною витягнутою мордою), а в текстах «чаш отрути» згадується саме скажений собака. Втім, для посилення своїх поглядів дослідник наводить приклади зображення лева на давніх арабських амулетах і згадування про нього в текстах: «Не лякайся (більше) змії і не лякайся скорпіона. Жоден лев (більше не зможе) напасти на тебе», «... Кожен, хто тримає її (чашу) у смутку, (буде впевнений, що) ні лев, ні вовк не повернуться до нього». Він погоджувався з тим, що зазвичай у тексті згадуються лише ті тварини, які зображені на чаші. Водночас дослідник констатував, що на чашах із зображенням драконів немає згадки про них. Є й фігури, які не вдається ідентифікувати⁴⁰.

Таке трактування зображень вплинуло на роботи більш пізнього часу, що й спостерігаємо при описі чаш із музеїв Берліна і Парижа. Примітно, що

³² Canaan T. Ṭāsīt er-Radjfeh (fear-cup). *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1923. Vol. III. P. 124–125.

³³ Canaan T. Ṭāsīt er-Radjfeh (fear-cup). *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1923. Vol. III. P. 125.

³⁴ Canaan T. Ṭāsīt er-Radjfeh (fear-cup). *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1923. Vol. III. P. 127–129, fig. 8–9, 12.

³⁵ Canaan T. Arabic Magic Bowls. *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1936. Vol. XVI. P. 79–82, fig. 1, I–XII.

³⁶ Canaan T. Arabic Magic Bowls. *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1936. Vol. XVI. P. 83–88.

³⁷ Canaan T. Arabic Magic Bowls. *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1936. Vol. XVI. P. 123–124.

³⁸ Canaan T. Arabic Magic Bowls. *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1936. Vol. XVI. P. 98, pl. IV, fig. 1, e–g.

³⁹ Canaan T. Arabic Magic Bowls. *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1936. Vol. XVI. P. 99, 101, pl. V, fig. 1, i, l, m.

⁴⁰ Canaan T. Arabic Magic Bowls. *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1936. Vol. XVI. P. 101–102, 108, 110, 112.

британська дослідниця А. Іттіг у 1982 р., аналізуючи магічну чашу з Королівського музею Торонто, визначила на початку статті зображення лева і драконів як «чотирилапих». Незважаючи на брак згадки про лева в тексті на чаші (фігурує лише скажений собака), у підписах до фігур вказана саме ця тварина⁴¹.

Слід зазначити, що згадка Т. Канаана в давніх текстах змії, скорпіона і лева стосувалася використання захисту від них магічних літер із Тори, Євангелія і Корану. Ця фраза запозичена з поеми суфійського шейха Ахмада аль-Буні XII–XIII ст., яку наводить американський дослідник Г. Г. Споеер: «З букв є чотири з Тори, І чотири з Євангелія Ісуса, Сина Марії, І п'ять з Корану. У повному обсязі Вони корисні для всякого створіння, красномовного і німого. Не бійся змії, не бійся скорпіона, Ні про лева, що йде до тебе з ричанням»⁴². Тож питання про зображення на магічних чашах лева залишається дискусійним.

Як вказувалося вище, одна з фігур тварин на чаші з городища Великі Кучугури більше нагадує коня, ніж собаку. Однак лише на окремих арабських магічних чашах згадується кінь. У цій праці зазначено, що в деяких текстах чаша лікує кольки в коня, якщо той поїсть трави разом із землею⁴³. Водночас у своїй попередній роботі Т. Канаан вказував на згадку в текстах «впертого коня». За його підрахунками, у проаналізованих ним 34 текстах укуси собаки зустрічаються 33 рази, а укуси змії і жала скорпіона – по 32 рази. Згадок про укуси коня немає, хоча у двох випадках згадуються «укуси чотирилапих»⁴⁴. Жодного разу не зустрічається також згадка про сову, хоча її зображення фіксується на арабських магічних чашах неодноразово. За віруваннями арабів, сови є ознакою нещастя та смерті, втіленням злих духів. Зокрема, серед іракських і сирійських бедуїнів цих птахів вважають летючими духами мертвих воїнів, які прагнуть помститися. Арабська приказка «ідіть за совою, яка веде вас до руїни» характеризує сову як символ знищення. Їх також використовували в чаклунстві⁴⁵.

Щодо походження чаш, то, за Т. Канааном, у написах на них вказано, що їх текст і зображення людей і тварин скопійовані з більш ранніх виробів, виготовлених, зокрема, у Дамаску або Мецці. Окрім Сирії та Аравії, вони були у вжитку серед мусульман Палестини і Єгипту. У текстах зазначається, що бажаною водою для чаш є «вода із Замзаму або вода з єгипетського Нілу»⁴⁶. За переконанням Т. Канаана, «чаші страху» продовжували виготовляти і на початок ХХ ст., зокрема перси продавали їх для паломників у Мецці. Але всі ці вироби були дуже низької якості. «Чаші отрути» і магічні тарілки, за Т. Канааном, наприкінці ХІХ ст. вже не виготовлялися⁴⁷.

Що стосується верхньої межі поширення магічних чаш («чаш отрути»), то слід зазначити, що з ХV ст. і майже до першої половини ХVІІІ ст. ми не зустрічаємо виробів із зображенням людей і тварин (також і знаків Зодіаку) не лише на цій категорії. Зокрема, за даними А. О. Іванова, на іранському (перському) металевому посуді наприкінці ХІV – на початку ХV ст. зображення живих істот зникає. На магічних чашах і далі зустрічаються лише уривки з Корану⁴⁸. Посилюється заборона зображень людей і тварин не тільки при боротьбі з хворобами; лише священні тексти Корану, як дозволені⁴⁹, продовжували використовувати для магічних дій. Змінюється також і форма чаш: усі вони мають піддон і зазвичай випуклу центральну частину.

Схожих поглядів на появу, поширення, призначення і використання магічних чаш дотримується американсько-англійська дослідниця Емілі Севідж-Сміт. За її аналізом, виготовлення ісламських (арабських) магічно-лікувальних чаш із металу було налагоджене в Сирії та Єгипті з ХІІІ ст. Зображення і терапевтичні концепції на цих виробах (магічні формули яких зустрічаються в наукових трактатах ХІІІ–ХІV ст.) еволюціонували з доісламських традицій. Чаші, що мають напівсферичну форму, дослідниця зараховує до ранніх форм. На них часто зображають фігури тварин і людей. Е. Севідж-Сміт дійшла висновку, що

⁴¹ Ittig A. A Talismanic Bowl. *Annales islamologiques*. 1982. No. 18. P. 79–80, pl. VI, B.

⁴² Spoer H. Arabic Magic Medicinal Bowls. *Journal of the American Oriental Society*. 1935. Vol. 55. No. 3. P. 243.

⁴³ Canaan T. Arabic Magic Bowls. *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1936. Vol. XVI. P. 105–106, 108, 112.

⁴⁴ Canaan T. Arabic Magic Bowls. *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1936. Vol. XVI. P. 115.

⁴⁵ Al-Sheikhly O. F., Aidek A. E. Queens of the Night, the Owls of Iraq and Syria – Species, Current Distribution, and Conservation Status. *Owls – Clever Survivors*. IntechOpen, 2023. P. 5.

⁴⁶ Canaan T. Arabic Magic Bowls. *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1936. Vol. XVI. P. 106, 110.

⁴⁷ Canaan T. Arabic Magic Bowls. *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1936. Vol. XVI. P. 117.

⁴⁸ Медные и бронзовые (латунные) изделия Ирана второй половины ХІV – середины ХVІІІ века: каталог коллекции / А. А. Иванов; Государственный Эрмитаж. Санкт-Петербург : Издательство Государственного Эрмитажа, 2014. С. 14, 19, 22, 30, кат. 26–29, 31, 111–115.

⁴⁹ Ittig A. A Talismanic Bowl. *Annales islamologiques*. 1982. No. 18. P. 79.

встановити точну дату виготовлення конкретного екземпляра неможливо. Це пов'язано з тим, що вписані в них дати не відповідають рокам правління їхніх «покровителів». Також у написах на чашах стверджується, що вони скопійовані з більш ранніх виробів. Все це, ймовірно, мало підвищити їхню дійсну цінність і силу. Проаналізовані нею 22 «чаші отрути» зазвичай містять схожий набір зображень тварин: скорпіона, змії, двох переплетених драконів. Ще одне зображення дослідниця співвідносить із собакою, хоча й констатує, що дехто називає його левом. На жаль, аналізу зображень людських фігур приділено менше уваги, серед яких Е. Севідж-Сміт зазначає жіночі (жінка, можливо, вагітна, що сидить зі схрещеними ногами) і чоловічі фігури, у яких піднята одна чи обидві руки⁵⁰.

Висновки. Під час дослідження бронзової чаші з фондів Національного заповідника «Хортиця» було встановлено, що вона була випадково виявлена в 1966 р. на зруйнованих Каховським водосховищем ділянках золотоординського городища Великі Кучугури. Зображені на виробі фігури людей (чоловіка і двох жінок) уособлювали хвороби, від яких зцілювали за допомогою магічних формул і коранічних написів. Змія, сова, скорпіон, собака (кінь?) і лев (собака?) мали відлякувати аналогічних реальних живих істот. Трактуння зображень коня і лева є дискусійним. Хоча арабграфічні написи, нанесені на чашу з городища Великі Кучугури, не піддаються дешифруванню, співставивши її з аналогічними артефактами із зарубіжних колекцій, можна твердити, що вони, напевно, являють собою коранічні цитати, а сама

⁵⁰ Savage-Smith E. Magic-Medicinal Bowls. *Science, Tools & Magic (The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art)*. 1997. Vol. XII. Pt. 1. P. 72–76, 82.

чаша, відповідно, належить до числа так званих «магічних чаш», що мала терапевтичне та лікувальне призначення, яке магічним чином посилювалося нанесеними аятами з Корану.

Поглинаючи рідину з виробу, наповнену магічною силою, людина, за переконаннями мусульман, мала одужати. Ця традиція, відома ще з часів Давнього Єгипту, у дохристиянський і доісламський періоди застосовувалася єврейсько-арамейським населенням Близького Сходу. У VII–X ст. цей метод зцілення набуває поширення серед мусульман регіону, що врешті втілюється у виробництві металевих магічних чаш у єгипетському і сирійському регіонах з XII ст. Більшість відомих арабських магічних чаш, зокрема й «чаш отрути», не виходять за межі XII–XIV ст. Датуння цих типів речей у музеях Європи, Єгипту і Канади доводить правоту цих висновків. Наприкінці XIV – на початку XV ст. зображення людей і тварин, окрім цитат з Корану, було заборонене і поновлене лише на початку XVII ст., переважно в Ірані та Індії. Це дає підстави розглядати ранні магічні чаші як суто арабські.

При близькості аналогій, зокрема виробів з колекції Парижа і Берліна, чашу з городища Великі Кучугури можливо датувати серединою – другою половиною XIV ст., що відповідає часу існування золотоординського міста. Це єдина знахідка в Україні, відома нам за археологічною пам'яткою. Аналіз зображень на чаші з фондів Національного заповідника «Хортиця», її співставлення з аналогічними виробами доводить, що місцем її виробництва, можливо, є Сирія чи Єгипет. Вона могла з'явитися в пониззі Дніпра як унаслідок переміщення в регіон разом з населенням Мамаєвої орди під час «Великої зам'ятні» 1359–1380 рр., так і внаслідок торгових та культурних зв'язків населення Нижнього Подніпров'я з регіоном Близького Сходу.

References

- Dovzhenok V. Y. Tatarske misto na Nyzhnomu Dnipro chasiv piznoho serednovichchia. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. 1961. Vol. X. S. 175–193 (in Ukrainian).
- Elnikov M. V. Izdeliya iz metalla gorodishcha Bol'shiye Kuchugury (pod'yemnyy material 1950–1970-kh gg.). *Stratum Plus*. 2021. No. 5. S. 379–396 (in Russian).
- Yelnykov M. V. Zolotoordynski mista Nyzhnoho Podniprov'ia i Pivnichno-Zakhidnoho Pryazovia. *Naukovi zapysky. Seria: Istorychni nauky. Iss. 20: Synovodska bytva 1362 roku v konteksti istorii Skhidnoi Yevropy*. Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynychenka, 2014. S. 89–97 (in Ukrainian).
- Koran. *Pereklad smysliv ukrainskoïu movoïu / Transl. by M. Yakubovych*. Dnipro : Seredniak T. K., 2016. 480 s. (in Ukrainian).
- Laumulin M. T. Istoriya Kazakhstana i Tsentral'noy Azii v mirovoy oriyentalistike (k 550-letiyu Kazakhskogo khanstva). Astana : KISI, 2015. 416 s. (in Russian).
- Mednyye i bronzovyye (latunyye) izdeliya Irana vtoroy poloviny XIV – serediny XVIII veka: katalog kollektsii / A. A. Ivanov; Gosudarstvennyy Ermitazh. Saint Petersburg : Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 2014. 304 s. (in Russian).

- U «Sofii Kyivskii» prezentuvaly vystavku, prysviachenu morskym portam Skhidnoi Yevropy: ye eksponaty z Itali. *Kyiv24News*, July 9, 2021. URL: <https://kyiv24.news/news/u-sofiyi-kyivskij-prezentuvaly-vystavku-prysvyachenu-morskym-portam-shidnoyi-yevropy-ye-eksponaty-z-italiyi> (accessed September 24, 2024) (in Ukrainian).
- Shapovalov G. Dneprovskaya Atlantida. *Sportsmen-podvodnik*. 1979. No. 56. S. 40–44 (in Russian).
- Al-Sheikhly O. F., Aidek A. E. Queens of the Night, the Owls of Iraq and Syria – Species, Current Distribution, and Conservation Status. *Owls – Clever Survivors*. IntechOpen, 2023. P. 1–35.
- Canaan T. Arabic Magic Bowls. *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1936. Vol. XVI. P. 79–127.
- Canaan T. Ṭāsīt er-Radjfeh (fear-cup). *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1923. Vol. III. P. 122–131.
- Coupelle magique de pharmacie aux signes du zodiaque. *Louvre Collection*, 25.01.2024. URL: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010320115> (accessed September 22, 2025).
- Flood F. B. Bodies and Becoming: Mimesis, Mediation and the Ingestion of the Sacred in Christianity and Islam. *Sensational Religion : Sensory Cultures in Material Practice*. New Haven : Yale University Press, 2014. P. 459–493.
- Ittig A. A Talismanic Bowl. *Annales islamologiques*. 1982. No. 18. P. 79–94.
- La Chaire du Louvre avec Finbarr Barry Flood. Technologies de dévotion dans les Arts de l’Islam : pélerins, reliques, copies. Cycle de conférences du 26 septembre au 14 octobre 2019. Musée du Louvre, 2019. 15 p.
- Misgav H. Jewish-Aramaic Incantation Bowls. *ADCA Reports (1), Finds Gone Astray. ADCA Confiscated Items*. Jerusalem : The Antiquities Department of the Civil Administration, 2018. P. 53–72.
- Savage-Smith E. Magic-Medicinal Bowls. *Science, Tools & Magic (The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art)*. 1997. Vol. XII. Pt. 1. P. 72–100.
- Spoer H. Arabic Magic Medicinal Bowls. *Journal of the American Oriental Society*. 1935. Vol. 55. No. 3. P. 237–256.
- Wiet M. G. Catalogue Général du Musée Arabe du Caire : Objets en Cuivre. Le Caire : Imprimerie de l’institut Francais d’Archéologie Orientale, 1932. 392 p.
- Zauberschale. *Staatliche Museen zu Berlin. Preußischer Kulturbesitz. Sammlungen Online*. URL : <https://recherche.smb.museum/detail/185071> (accessed September 23, 2025).